

ӘОЖ 413.0

М. Қожанұлы,

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы атындағы
ұлттық қорғаныс университетінің доценті, ф. ғ. к., Астана қ., Қазақстан,
e-mail: m_kozhanuly@mail.ru

Кейбір тарихи әскери атаулар хақында

Бұл мақалада қазақтың күні кешеге дейін жаугершілік жағдайында өмір сүріп, елін, жерін, тәуелсіздігін қорғауда қолданылған әскери қару-жарақ, киім-кешек атауларымен қатар, бұл күнде ана тіліміздің бай сөздік қоры мен құрамында сақталған кейбір әскери мәндегі көнерген (тарихи) сөздері мен әскери әдіс-тәсілдері ұғымының тілдік табиғаты қарастырылады. Халық ауыз әдебиеті мұраларында кездесетін тарихи әскери атау-термин сөздер – қазақ әскери лексикасында өзіндік орны бар тілдік бірліктер. Оларды терминдік тілдік бірліктер ретінде қарастырып, қазақи ұлттық әскери терминологияның қалыптасып дамуына ықпал ету аясында сөз етіледі. Бұл күнде бізге түсініксіз, тек эпос, батырлар жырларында сақталған әскери мәндегі көнерген (тарихи) сөздер қазіргі армия тілінде де кездесетінін оқырман назарына ұсына отырып, олардың мағынасын нақты мысалдармен дәйектелді.

Мақалада қазіргі армия тілінде көрініс тапқан кейбір тарихи әскери атаулардың кейбірі о бастағы мағынасында жұмсалса, ал кейбірінің алғашқы мағынасы ұмытылып, тек тіліміздің сөздік қорында сақталған. Бұл жерде халық ауыз әдебиеті шығармаларында кездесетін кейбір әскери мәндегі тарихи сөздер мен әскери әдіс-тәсілді атау-сөздер зерттеуші ғалымдар пікірімен негізделген.

Түйін сөздер: алғыншы (шолушы), әскери дауылпаз, жекпе-жек, күдері белбеу, кісе кемер, қол, шеру, шор.

M. Kozhanuly

On the issue of some historical military names

This article considers ideas of language nature of some obsolete words (historical) army words, used by Kazakh people in the military methods and defense of their homeland, land, independence, and also it considers the names of military weapon, names of military uniform used at that time and preserved up to present constituting the richest vocabulary fund of the mother tongue. In the historical military descriptions, words and phrases that can be found in the oral folk heritage, and the Kazakh military vocabulary takes the main place. The Kazakh national military terminology considered in the article was formed within the frame of terms development in their language unity. Even today, some military obsolete words used in the Kazakh epos, heroic stories (songs), are found in the military vocabulary. This is the reason of the analysis of their meanings and examples of usage.

At the given article the author shares and proves opinions of the scholars whose research is devoted to the Kazakh oral folk art. According to their view, some obsolete historical military words-terms are used while applying military methods.

Key words: intelligence officer, military drummer, straight fight, belt, waist belt, sword knot, army, forced, warrior.

M. Кожанулы

К вопросу о некоторых исторических военных названиях

В статье рассматриваются понятия языковой природы некоторых устаревших (исторических) армейских слов, применявшихся при использовании военных методов и способов защиты казахским народом своей родины, земли, независимости, а также рассматриваются названия военного оружия, наименование военной формы одежды, применявшихся тогда и сохранившегося в словарном запасе до настоящего времени, составив богатейший словарный фонд родного языка. В

исторических военных наименованиях, словах и терминах, которые встречаются в казахском устном народном наследии, особое место занимает казахская военная лексика. Рассматриваемая казахская национальная военная терминология сформировалась в рамках развития терминов в их языковом единстве. Некоторые устаревшие военные слова, применявшиеся в казахском эпосе, героических сказаниях (песнях), и сегодня встречаются в военной лексике, в связи с чем читателям предлагается анализ их значений и примеры применения.

В данной статье автор разделяет и обосновывает мнения ученых, исследования которых посвящены казахскому устному народному творчеству. Согласно им, некоторые устаревшие исторические военные слова-термины применяются при использовании военных методов.

Ключевые слова: разведчик, военный барабанщик, поединок, ремень, поясной ремень, португез, армия, вооруженный отряд, военный боец.

Егер халық болып қалыптаса бастағанымызға бес ғасыр деп зерделесек, оның тең жарымын жерімізді, суымызды, еркіндігімізді билеген отаршыл жүйенің еншісінде кеткен уақыт деп байымдасақ, ал Тәуелсіздік мемлекет болған жыл арасы, жарты мың жылдық тарихымыз үшін мезеттей-ақ көрінуі мүмкін.

Сандарды салыстырып, солайы-солай-ау дегенмен, ұлттық санамызға, ұлттық жан-жүйемізге, ұлт болып дамуымыздың басты кепілдігі, іргелі мемлекет болуымыздың ең негізгі шарты болатын тәуелсіз елдің азаматы деген қасиетті де, қымбат ұғымның орнығуы – әрқайсымыз үшін рухани түлеу, рухани жаңару болғаны ақиқат.

Сонау ғасырлар қатпарына, дәуірлер тереңіне ой жіберіп, өткенімізді өлшесек, әлем жұртшылығы мойындаған дәл осындай айтулы тарихи оқиға болмаған екен.

XV ғасырдың орта шенінде Керей мен Жәнібек сұлтандар құрған қазақ хандығы, сол замандардан бергі оңтүстігінен солтүстігіне қарай: Алатаудан Сібірге, шығыстан батысқа қарай: Алтайдан Атырауға дейінгі аралықта алып жатқан ұланғайыр даланы жатқа табындырмау үшін алуан-алуан жойқын соғыстарды, «Ақтабан шұбырынды, Алакөл сұлама» секілді қасіретті шақты да, «Аңырақай жеңісі» тәрізді ұлы жеңісті де басынан өткерген екен.

Тарихтың талай-талай бұрмалаң соқпақтарына төтеп берген қайсар халқымыз, алып дала – қазақ жерін ешкімнің билеп төстеуіне ұстата салмаған. Оған халық жадында мәңгі орнаған: Қасымхан, Ақназар хан, Тәуке хан, Есімхан, Абылай хандар есімімен қатар, қазақтың абыройы тасыған дәуірлеріне Қабанбай, Бөгенбай, Райымбек, Кенесары, Жанқожа, т.б. батырлары жаудың жағасын жыртып, халқының мерейін көтерген дүбірлі кезеңдер куә, ата – тарих куә.

Халық жадында мәңгі сақталған ұлы есімдермен қатар ұлттық келбетті ұлықтауда ұлттық

құндылықтарды ұлттық таным тұрғысынан сөз ету – бүгінгі уақыт талабы.

Соның бірі – қазақ халқы күні кешеге дейін жаугершілік жағдайда өмір сүріп, елін, жерін, тәуелсіздігін қорғауда әскери қару-жарақ, киім-кешек атауларымен қатар, бұл күнде бізге түсініксіз, тек эпос, батырлар жырларында сақталған әскери мәндегі көнерген сөздер қаншама десеңізші...

Осы орайда, ана тіліміздің бай сөздік қоры мен құрамында сақталған кейбір әскери мәндегі көнерген сөздер мен әдіс-тәсілдер, бұл күнде қазіргі армия тілінде де кездесетінін байқадық және олардың мағынасына тоқталып, оқырман назарына ұсынуды жөн көрдік.

АЛҒЫНШЫ – шолушы, әсіресе соғыс жағдайынан алдын жау бетін шолушы.

Алғыншы болып барған Сатай мен Таңсық түйеге сексеуіл артып жатқан бір қазақты ұстап алып сөйлескен [1].

ДАУЫЛПАЗ – қазақ халқының ұрып ойналатын көне саз аспабы. Ертеректе бұл аспап соғыс құралы ретінде айбар беріп, қыр көрсету үшін қолданылған. Оны жорықтарда әскер басылар мен жеке батырлар ұстайтын болған. Бертін келе дауылпазды аңшылық пен құсбегілікте қолданғаны туралы мәліметтер бар [2, 263], – деп, одан әрі: «ӘСКЕРИ ДАУЫЛПАЗ – соғысқа шығар алдында, соғыс майданында қолданылған жауынгерлік саз аспап. Алапат соғыс, намысты шайқас не жан беріп жан алысар ұрысқа аттанарда дауылпаз ұрған. Жауынгерлерді бір қолға жинақтап, жігерін шындап, рухын көтеру мақсатында дүмпілдеткен. Сондай-ақ жеңіс тойын тойлаған салтанатты шеру кезінде әскери дәстүр ретінде қолданылған [2, 121], – деп жазады.

Бүгін де түрлі әскери шараларда қолданылатын *барабан* кешегі *дауылпаздың* рөлін атқарып отыр. Сондықтан *барабан* деген гөрі, *әскери дауылпаз* деп неге атамасқа?!

ЖӘУКЕ – ерте кезде жорықтарда әскерлердің алды, артын күзететін әскери топтың басты-

ғын, батыл, қырағы сақшысын атаған. Ол қауіпті жағдайда жоғарыдан бұйрықты күтпей «Аттан!» салуға ерікті болған [3, 105].

Жәуке сөзін мағынасына қарай бүгінгі әскерде *шолушы*, *шолғыншы*, *барлаушы* сөзінің синонимі ретінде қолдануға болады.

ЖЕКПЕ - ЖЕК (соғыс жағдайындағы дәстүр). Көне замандағы батырлардың шайқасы, батырлардың беташары. Шеп құрып тұрған екі жағы аралық майданына бір – бірден батыр шығып, жекпе – жек сайысқа түскен. Шарт бойынша олар аты жөндерін сұрасып, қалай соғысу тәсіліне (атыспақ, алыспақ, жұлыспақ, қылыш-таспақ, найзаласпақ т.б.) келісіп алған және осы ұрыста кім жеңілсе, соның әскері тізе бүгетін болған [3, 105].

Майдан даласының қатал дәстүрі бойынша екі жақ қолдары бетпе – бет келіп, ортаға екі жақтан жекпе-жекке батырлар шығады. Қазақ эпостарында батырлардың жекпе-жек шайқастары жиі кездеседі. Мысалы:

«Қырымның қырық батыр» жырында:

Батыр туған ер болсаң,
Жекпе-жекке кел деді,
Қайратымды көр деді [4, 207].

«Қобыланды батыр» жырында:

Хан Шошай мен Қобыланды
Шаншысуға келді кез.
Жекпе-жекке дегенде
Жекеленіп найза төнгенде [5, 144].
Сол сөзді айтып ер Қамбар,
«Жекпе-жек» – деп ұмтылды.
... Екі батыр соғысты [5, 201].

ЖЫЛҚЫМЕН ӘСКЕР ҚАРАСЫН КӨБЕЙТУ (соғыс жағдайындағы дәстүр) – көне замандарда жылқы малын әскери қарасын (санын) көбейту ретінде де жиі пайдаланып келді. Мысалы, шабуылшылар жауға қарасын көбейтіп көрсет үшін алдарына жылқы малын салып айдаған да, шаң көтерген; қорғандар бұл шаңды қалың қолға жорып, одан қашқан; осы тәсілді сактар, қыпшақтар сияқты көшпелілер де, Шыңғыс хан да, Ақсақ Темір де қолданған; арғы жағын былай қойғанда, Торғай даласында, 1916 жылдың көтерілісін басқарған А. Иманов та кейде осындай әскери айла тәсілдерді қолданған [6, 68-69].

КҮДЕРІ – қайыс бау.

Тіліміздегі *күдері* сөзі ақын-жырау шығармаларында *бау*, *белбеу* сөздерінің тіркесуімен жасалғанын көреміз.

Күдері белбеу – жұмсақтап иленген бұлан небұғы терісінен жасалған белдік [3, 73].

Махамбетте:

*Күдеріден бау тағып,
Сауыт киер күн қайда?* [7, 66].

Базар жырауда:

Жігіт жауға шаппай ма
Толғаулы найза, бір атпен?
Күдері баулы көк шыбық,
Сыпырма қылыш қынаппен.
Халқы үшін туған қайратты ер [8, 288].

КІСЕ – қалта мағынасында. 1. Белбеуге шытыра қадап бекіткен былғары қалта; 2. Күміспен сәндеп әшекейленген қалтасы бар, былғары белбеу [3, 79], – деп берілсе, келесі Сөздікте: «*KICE* – күміс, жез үзбелермен безендіріп, қалташылар салған жалпақ былғары белбеу. *Kice* екі қабат етіліп тігіледі, ұз. 130-200 см, көбінесе 150 см, ені 2,5-3 см. Екі басына қапсырма салынады, кейде бір ұшын екінші ұшына өткізіп бекітетін тесіктер жасалады. Кіседе белбеуге іліп өткізіп қоятын былғары қалтасы болады. Ол оқ-дәрі, қару-жараққа қажетті басқа да ұсақ түйек саймандар салу үшін пайдаланылады [2, 428],- деп жазады.

Тіліміздегі *kice* сөзінің қатысуымен *kice* *белбеу*, *kice* *кемер* деген тіркесті сөздер де бар. Сөздікте: «*KICE* *БЕЛБЕУ* – оның кәдімгі белдіктен айырмашылығы садақ жебесін салатын қорабы, оқ-дәрі салатын оқшантайлары іспетті салпыншақтарымен мығым бекітілген қынының болатынымен байланысты айтылған.

КІСЕ КЕМЕР – әск. Әскери адамдардың портупейі [3, 79],- деп берілген.

Біздіңше, қазіргі әскери адамдардың қолданып жүрген *портупейін* (немесе сөмкесін) *kice* *кемер* деп неге атамасқа? Әрине, алғашқы да бұл сөз құлағымызға оғаштау естілуі мүмкін.

Қазақ халқы әскерлерінің түріне, құрамына және ерекшелігіне байланысты *атты әскер*, *жаяу әскер*, *ондық*, *жүздік*, *мыңдық*, *түмен*, *жасақ*, *қол*, *қосын*, *лек*, *аламан*, *оң қанат*, *сол қанат*, *шеру*, *сап*, *шеп* т.б. дәстүрлі әскери атаулар қолданылған. Осы жерде тек асты сызылған әскери атаулар мағынасына аз да болса оқырман назарын аударуды жөн көрдік.

ҚОЛ: II. көне әскер, жасақ, жауынгер [9, 513] мағынасымен қатар, *әскер*, *қарулы топ* мағынасын да білдіреді. Мысалы: Құнанбайды тергеуге шыққан ұлық жаңағыдай *қарулы қолмен кепті*;

Тегіс сойыл, найза, айбалта, шоқпар ұстаған шабуыл мен соғысқа әзірленген қол т.б. [10, 82].

«Қобыланды батыр» жырында:

Қолды бастап шығарып,
Қазанды сынды батырып,
Қобыландыға болды кез [5, 103].

ҚОСЫН – Жауынгерлер тобы, ерікті жасақ [3, 108].

«Қобыланды батыр» жырында:

Қараман, Қобылан қосылып,
Қосынға келіп енеді [5, 102].

ҚЫЛШАН – Ертедегі батырлардың жебе салып жүруі үшін жылқының қылынан істелген оқ қабы, қорамсақ [3, 109].

Қазтуған жырауда:

«Қарағайдан садақ будырып,
Қылшанымды сары жүн оққа толтырып,
Жанға сақтау болған жұрт» [11, 32].

ОҢ ҚОЛДЫ ҚОЛДАНУ (соғыс жағдайындағы дәстүр) – жаугершіліктен қалған салт.

«Соған бір дәлел, қазақтың кейінгі ұсақ руларында «уэн», «түмен», «шеру» деген есімдердің болуы: Уэн (ван) – дивизия, түмені – корпус, шеру – фронт (майдан) мағынасында.

...Оның себебін кәрі құлақты Құртайдың Мұқышы деген кісіден сұрағанымда:

- Енді қалай? – деді маған. ...Ол кезде атқа қонған адамның оң қолы бос болу керек. Себебі, ол барлық қаруды осы қолымен ұстайды ғой. Ал сол жақтан атқа мінгенде, оң қол бос болады. Оң жақтан мінгенде, қаруды тез жұмсауға ыңғайсыз, оң қол бос болмайды [6, 68].

Сөздікте: «ТАРАН – 1. Бөрене қазықты қағатын сайман; копер. 2. әск. Дұшпанның ұшағын не танкісін өзінікімен соқтығыстырып қирату» [9, 718], – деп келсе, Энциклопедияда: «Таран – әскери термин. 1) ежелгі қоршау құралы (металл ұштықты бөрене), қамал қабырғаларын, қақпаларын, мұнараларын бұзуға арналған; 2) кеме тұмсығымен қарсыластың кемесіне (сүңгуір қайығына) соққы беру. 19-ғасырдың 2-жартысында ескекті және сауытты флоттарда қолданылды; 3) ұшақтың фюзеляжымен, қанатымен қарсыластың ұшағына, жердегі соғыс техникасына соққы беру. Оқ-дәрі таусылған жағдайда қолданылады; 4) снаряд таусылған жағдайда ауыр танкі корпусымен қарсыластың танкісіне және басқа сауытты машиналарына соққы беру;

5) теңіз тараны кемеңіз корпусымен қарсыластың кораблін батырып жіберу немесе зақымдану мақсатында қолданылады [2, 718],- деп, *таран* сөзі ертеде әскер термин мағынасында келгендігі туралы анықтама береді.

ТОЛҒАУ – алыстан ату, алдын орау мағынасында. Мысалы:

«Қобыланды батыр» жырында:

Толғамалы ақ сүңгім,
Шаншылар майдан күн бүгін [5, 106].

Доспамбет жырауда:

Толғамалы ақ балта,
Толғап ұстар күн қайда,
...Толғамалы ала балта қолға алып,
Топ бастадым, өкінбен [11, 38].

Бұқар жырауда:

Толғамалы қамшы алып,
Толғай да, толғай дәурен сүрмес пе [11, 116].

Махамбетте:

Толғамалы сұңқар мен едім,-
Толғамалы найзамен,
Толықсып жауға шапқанда,
Бір озғанмын жұртымнан [11, 224].
Толғамалы ақ мылтық
Толғап ұстар күн қайда? [7, 66].

Базар жырауда:

Жігіт жауға шаппай ма
Толғаулы найза, бір атпен?
Күдері баулы көк шыбық,
Сыпырма қылыш қынаппен.
Халқы үшін туған қайратты ер [8, 288].

Жоғарыдағы батырлар жырында, ақын-жырау шығармаларында кездесетін *толғамалы найза, толғамалы мылтық, толғамалы балта, толғамалы қамшы, толғамалы сұңқар* деген тіркестер құрамындағы *толғамалы* сөзі ертеректе әскери әдістің бір тәсілі ретінде қолданылса керек. Бұл *тол-ға-(у)-ма-лы* әдісі туралы «Айбын» әскери энциклопедиясында: «Алыстан атыс жүргізу арқылы олар дұшпан жауынгерлерін, аттарын шығынға ұшыратуға, шебін бұзуға, сөйтіп қоян-қолтық айқасты жеңілдетуге тырысқан. Мұндай әдісті моңғолдар «тулучма», қазақтар «толғама» деп атаған» [2, 415],- деп жазады.

ШЕРУ – 2. Қарулы қол, жасақ [9, 914].

Шеру- жорық, әскери салтанат. 1) түркі халықтарының тарихында сап түзеген қалың қолды немесе жорықты атаған. Мыс: «...неше мың шеру әскер алып аттанды» («Ер Тарғын»); 2) жортуыл, аттаныс, салтанатты көш. «Көшу сапарын жортуылға, шеру мен аттанысқа ұқсатады» (М. Әуезов). Көшпелі елде, қазақта «шерулі көш» деген де ұғым бар. Мұнда көш сырнай, қобыз тартылып, ән шырқалып, думанмен өтеді; 3) әскердің әскери техникамен салтанатты түрде өтуі (қ. Әскери шеру) [2, 833].

ШЕРУ ТАРТУ – әскери жасанған қол, аттаныс мағынасында.

Махамбетте:

*Сан шерулі қол болса,
Батырлар болар ағасы [11, 220].*

Шал ақында:

*Ағайының көп болса,
Ұлық бір шеру қолмен тең [11, 130].*

Сонымен қатар, *шеру* сөзінің *жорық, қарулы қол, жасақ* мағынасымен қатар, *майдан* мағынасында келетіні туралы академик-жазушы С. Мұқанов: «Соған бір дәлел, қазақтың кейінгі ұсақ руларында «уән», «түмен», «шеру» деген есімдердің болуы: Уән (ван) – дивизия, түмені – корпус, шеру – фронт (майдан) мағынасында» [6, 68], – деп жазады.

Жоғарыдағы біз көңіл аударған *қол, қосын және шеру* сөздері қазіргі армияда *жасақ, жауынгер, ерікті жасақ, жорық, әскери салтанат* сөздерін жиі қолданылатынын және Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің Жарғыларында да кездесетінін байқадық. Бұл жерде айтпағымыз: оларды ретіне қарай, бүгінгі қазақ армиясында қолданып, әскери терминдік айналымға неге түсірмеске деген ой ғана.

ШОР – 1. жасақшы жауынгер, жолдас мағынасында. 2. жігіт – феодалдық жолдамалы атты әскерінің жауынгері немесе олжа табу үшін феодалға жақындасқан жауынгер. 3. лауазымды тұлға.

Едіге жырында:

*Жігіттер шоралар!
Орманбет би өлгенде,
Он сан ноғай өнгенде
Саназар батыр жаудан
Жаралы болып келгенде... [12, 74]*

Ақтамберді жырауда:

*Ей, азаматтар, шоралар,
Атты мінсең зорды мін [11, 74].*

Бұқар жырауда:

*Шоралар сауықпен ішсе тауыспаған
Ағар бұлақ сүтті жұрт [11, 98], –*

десе, енді бірде *Бұқар жырау:*

*Байлар ұғлы шоралар
Бас қосыпты десін де,
Маң-маң басып жүріңіз [11, 106], –*

деп, *шор* сөзін лауазымды формасында қолданылған.

Жалпы, Батыс Түрік қағандығындағы жоғары лауазымды ел басқару ісінде шадпен бірге *шорлар да* болғаны тарихтан белгілі [3, 819].

Тіліміздегі *шынжыр* сөзі бір-бірімен ілмектеліп жасалған темір тізбек [3, 55] мәнінде келсе, ал батырлықты әскери ата кәсіп ретінде айналысқан батырлар тұқымын «*шынжырлы*» немесе «*шынжырлы тұқым*» дейді. Сонымен,

ШЫНЖЫР(ЛЫ) – ертеде батырлар үшін әскери кәсіп ата кәсіп саналып, әкеден балаға мұра болған, батырлар әулетінде туған бала жастайынан ел үшін соғысқа аралысып, әскери кәсіппен айналысуға міндетті болған. Ер Қосай, Едіге, Ер Тарғын, Исатай, Жанқожа батырлар бәрі де батырлық ата бабасынан ұрпағына дейін батыр болғандар. Қазақта мұны «шынжырлы тұқым» дейді [1].

«Қырымның қырық батыр» жырында:

*- Асыл туған ерлерім,
Шынжыры мықты белгерім,
Келдім сізге мен деді.
Өз дегені болмаса,
Кісі дегенін қылмайтын
Шынжырлы артық ер екен... [4, 191].*

Сондай-ақ, «Қырымның қырық батыры» циклінің «Көкшенің ұлы Ер Қосай» жыр жолдарында батырлық әскери ата кәсіп ретінде көрініс тапқанын көреміз. Мысалы:

*Атам атын сұрасаң,
Көкше деген ер еді.
Ер Көкшенің баласы
Қосай батыр мен деді [4, 127].*

Бұл жерде алдымызға халық ауыз әдебиеті шығармаларында кездесетін кейбір әскери мән-дегі тарихи сөздер мен әскери әдіс-тәсілді атау-сөздерді оқырманға таныстыруды мақсат еткендіктен, оларға тілдік тұрғыдан талдау жасау алдағы міндеттеріміздің бірі.

Ғалым Р. Сыздықова: «Әсіресе, бүгінгідей ана тіліміз – қазақ тілінің дәрежесі көтеріліп, әлеуметтік жүгі артқан кезде, осы тілдің барша байлығын игеру, тарихын білу – рухани пары-

зымыз болмақ» [13, 5], – деп жазғандай, халық ауыз әдебиеті мұраларында кездесетін тарихи әскери атау-термин сөздерге үңіле зерттейтін уақыт жетті. Оларды терминологиялық аспектісі аясында қарастырып, қазіргі қазақ әскери тілінде қолдану процесін тілдік тұрғыдан зерттеу арқылы қазақи ұлттық әскери терминологияның қалыптасып дамуына ықпал ету – тіл мамандары мен әскери мамандарының алда тұрған келе-лі міндеттерінің бірі.

Әдебиеттер

- 1 <http://old.abai.kz/>
- 2 Айбын. Энциклопедия // Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 880 б.
- 3 Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – 368 б.
- 4 Батырлар жыры. – Алматы: Жазушы, 1986. – Т. 6. – 272 б.
- 5 Төрт батыр. – Алматы: Жалын, 1990. – 216 б.
- 6 Мұқанов С. Қазақ қауымы. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 304 б.
- 7 Махамбет. Ереуіл атқа ер салмай. – Алматы: Жазушы, 1989. – 114 б.
- 8 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1984. – Т. 2. – 336 б.
- 9 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 10 Жанпейісов Е. Абай жолы эпопеясының тілі. – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1976. – 168 б.
- 11 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1984. – Т. 1. – 256 б.
- 12 Едіге батыр. – Алматы: Ғылым, 1996. – 368 б.
- 13 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (Сөздердің қолданылу тарихынан), 2 – басылуы. – Алматы: Санат, 1994. – 272 б.

References

- 1 <http://old.abai.kz/>
- 2 Aybi'n. E'nci''klopedi''ya // Bas red. B.O'. Jaqi'p. – Almati': Qazaq e'nci''klopedi''yasi', 2011. – 880 b.
- 3 Quraluli' A. Qazaq da'stu'rli ma'deni''etining e'nci''klopedi''yali'q so'zdigi. – Almati': So'zdik-Slovar#, 1997. – 368 b.
- 4 Bati'rlar ji'ri'. – Almati': Jazwshi', 1986. – T. 6. – 272 b.
- 5 To'rt bati'r. – Almati': Jali'n, 1990. – 216 b.
- 6 Muqanov S. Qazaq qawi'mi'. – Almati': Ana tili, 1995. – 304 b.
- 7 Mahambet. Erewil atqa er salmay. – Almati': Jazwshi', 1989. – 114 b.
- 8 Bes ghasi'r ji'rlyadi'. – Almati': Jazwshi', 1984. – T. 2. – 336 b.
- 9 Qazaq tilining tu'sindirme so'zdigi / Jalpi' redakci''yasi'n basqarghan T. Januzaqov. – Almati': Dayk-Press, 2008. – 968 b.
- 10 Janpeyisov E. Abay joli' e'popeyasi'ni'ng tili. – Almati': Qazaq SSR-ning «Ghi'li'm» baspasi', 1976. – 168 b.
- 11 Bes ghasi'r ji'rlyadi'. – Almati': Jazwshi', 1984. – T. 1. – 256 b.
- 12 Edige bati'r. – Almati': Ghi'li'm, 1996. – 368 b.
- 13 Si'zdi'qova R. So'zder so'yleydi (So'zderding qoldani'lw tari''hi'nan), 2 – basi'lwi'. – Almati': Sanat, 1994. – 272 b.